

ԱՐԱՍ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ՀԶՈՐԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՈՒՐՁԸ
ՁԵՎԱՎՈՐՎԱԾ ՆՈՐ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր – Արաս Բագրատունի, Ատրպատական, Հայոց թագավոր, գահակալություն, նոր իրադրություն, Սայֆ ալ-Դաուլա, կարգավիճակ, տիրույթ, գավառներ, հակաթոռ թագավոր

1. Նոր իրադրության ձևավորումը

Արաս Բագրատունին գահ է բարձրացել 929 թ., երբ բացի նրանից Հայաստանում «Հայոց թագավոր» տիտղոսով հանդես էին գալիս երկու այլ գահակալներ ևս՝ Գագիկ Արծրունին¹ և Աշոտ Շապուհյան Բագրատունին²: Վերջինս տիրում էր Այրարատի մի շարք շրջանների և հանդես գալիս Բագրատունի հակաթոռ թագավորի դերում: Մյուս կողմից, դեռևս շարունակվում էին Ատրպատականի տիրակալների արշավանքները Հայաստան, որոնք Նախճավան-Դվին երթուղով հասնում էին Հայոց միջնաշխարհը՝ Բագրատունիների տոհմական տիրույթները:

934 թ. Աշոտ Շապուհյանի մահից հետո նրա տիրույթներն անցան Աբասին, որով վերջինիս հնարավորությունները բազմապատկվեցին, իսկ շուտով դադարեցին Ատրպատականի գորքերի արշավանքները: Նման իրողությունները առաջ բերին դրական լուրջ տեղաշարժեր, որոնցից լավագույնս օգտվեց Արաս Բագրատունին:

Իբն Հաուկալը պահպանել է մի ուշագրավ տեղեկություն այն մասին, որ մինչև հիջրայի 325 թվականը (19 նոյեմբեր, 936 թ. - 7 նոյեմբեր, 937 թ.) Հայաստանին հարևան մուսուլման տիրակալները, չնայած այն բանին, որ հա-

¹ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի եւ Անանուն**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 281-282, «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմություն Հայոց» (այսուհետ՝ **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 545-546, 579:

² Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 538: Ըստ մի տեղեկության՝ 916 թ. թագադրված Աշոտ Շապուհյանը թագավորել է 18 տարի. «*գԱշոտ, որդի Շապուհոյ, եղբոր Սմբատայ, կացուցանէ* (Ատրպատականի ամիր Յուսուֆը) *ի տեղոջ Սմբատայ, որ թագաւորեաց Հայոց ամս ԺԸ (18)*»: Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 501: Հմմտ. «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթօթուկը)», աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 58:

յերը հարկ էին վճարում և ըստ մուսուլմանական իրավունքի՝ համարվում հովանավորյալ (զիմմի), պարբերաբար ներխուժում էին Հայաստան, գերեվարում և վնասներ պատճառում ժողովրդին: Ըստ նրա՝ **հիջրայի 325 թ. հետո վիճակը փոխվեց**¹: Թե ինչ է տեղի ունեցել այդ թվականին, խիստ կարևոր է պարզաբանել: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը գտնում է, որ 937 թ. ամենանշանավոր իրադարձությունը Ատրպատականի տիրակալ Լաշքարիի (937-938) ներխուժումն էր Հայաստան և պարտությունը՝ նկատի ունենալով, որ դրանից հետո տևական ժամանակ հարևան ամիրությունների գորքերը Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ չեն ներխուժել²:

Ամենայն հավանականությամբ, նշված իրադարձությունը կապված է Ատրպատականում նոր իրավիճակի ձևավորման հետ, երբ Լաշքարին Վասպուրականում պարտվել էր³, իսկ երկրամասին աստիճանաբար տիրում էր Դայսամ իբն Իբրահիմը (938-941), որը բարեկամական հարաբերությունների մեջ էր Գագիկ Արծրունու հետ, զբաղված սեփական խնդիրներով՝ չէր խռովում Հայաստանի անդորրը⁴: Փաստորեն, Լաշքարիի վախճանից հետո մի քանի տարի Հայաստանը խաղաղ զարգացման հնարավորություն է ստացել, ինչն արձանագրել է Իբն Հաուկալը:

2. Աբաս թագավորի կշռի աստիճանական աճը Հայաստանի շուրջ ձևավորված նոր իրադարձության պայմաններում

Աբասի գահակալության՝ 938-942 թթ. շրջափուլի մի շարք կարևոր մանրամասներ լուսաբանելու համար շահեկան է Հայաստանի շուրջ 930-ական թթ. վերջին տեղի ունեցող իրադարձությունների և Հայոց թագավորության վրա դրանց ուղղակի ներգործության քննությունը:

Լաշքարիի պարտությունից հետո Ատրպատականի գորքի արշավանքները դադարեցին, բայց միևնույն ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքում սկսեց հզորանալ Համդանյանների ամիրությունը՝ սերտ առնչությունների մեջ մտնելով Հայաստանի հարավարևմտյան շրջանների հետ: Հիջրայի 323 թ. (935 թ.) Հասան իբն Աբու ալ-Հայջա ալ-Համդանին՝ Հյուսիսային Միջագետքի ապագա տիրակալը, որը հետագայում կոչվեց Նասիր ալ-Դաուլա, խալիֆի վեզիր Իբն Մուկլայի գորքի կողմից հարձակման ենթարկվեց և

¹ Տե՛ս **Ibn Haukal**, Liber imaginis terrae, “Bibliotheca geographorum arabicorum”, pars II, “Opus geographicum”, Leiden, 1967, p. 343:

² Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», 16, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 631, ծանոթ. 1:

³ Տե՛ս **Miskawayh**, Tajārib al-umam wa ta’āqib al-himam, ց. 5, Beirut, 2003, շ. 223-224; **Ibn al-Athīr**, Al-Kāmil fī al-tārīkh, ց. 7, Beirut, 1987, շ. 140-141:

⁴ Տե՛ս **Miskawayh**, նշվ. աշխ., էջ 165-166:

ապաստանեց Անձևացյաց գավառում [բիլադ (երկիր) ալ-Չավազան]¹: Ըստ Իբն Չաֆիրի՝ այդ ժամանակ նրան հպատակվեցին «Հայաստանի թագավորները»²: 936 թ. (հիջրայի 324 թ.), երբ Նասիր ալ-Դաուլան խալիֆի կողմից նշանակվեց Հյուսիսային Միջագետքի կառավարիչ, ստիպված եղավ պատերազմել Արզնի իշխան Ալի իբն Չաֆար Դայլամցու դեմ: Վերջինս դիմեց «Հայոց թագավոր Իբն Թունիկին»՝ օգնության խնդրանքով³: Ալի իբն Չաֆարը պարտություն կրեց Նասիր ալ-Դաուլայի կրտսեր եղբոր՝ Դիար Բաքրի կառավարիչ Ալի իբն Աբու ալ-Հայջա ալ-Համդանիի (հետագայում՝ Սայֆ ալ-Դաուլա կոչվածի) կողմից: Վերջինս այնուհետև ներխուժեց Տարոն: Թե ինչ է կատարվել Տարոնում այդ ժամանակ, հայտնի չէր⁴:

Ըստ Իբն Չաֆիրի՝ 939 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան արշավում է դեպի Կարնո քաղաք: Վերջինիս մոտակայքում էր գտնվում Հավճիչ (Հաֆջիջ) քաղաքը: Տեղեկանալով Սայֆ ալ-Դաուլայի զորքի մոտեցմանը՝ բյուզանդացիները քանդում են քաղաքը և նահանջում, որից հետո Սայֆ ալ-Դաուլան վերադառնում է Արզն ու ձմեռում այնտեղ⁵:

Սայֆ ալ-Դաուլայի 939 թ. արշավանքը հիշատակում է նաև Ասողիկը. «**Եւ յՅԶԸ թուականին** (338 թ.՝ ապրիլ, 939 թ. - ապրիլ, 940 թ.) **Համտուն** (իմա՝ Համդանյան – *Մ. Ե.*) **ի Կողոնիա եմուտ զարաւք բազմաւք եւ անդրէն դարձաւ**»⁶: Ցավոք, նա չի հիշատակում, թե Հայաստանում ինչ է տեղի ունեցել:

Հիջրայի 328 թ. (18 հոկտեմբեր, 939 թ. - 5 հոկտեմբեր, 940 թ.) Սայֆ ալ-Դաուլան դարձյալ մտնում է Հայաստան: Այդ մասին հիշատակում են Իբն Չաֆիրը և Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկին: Ըստ Իբն Չաֆիրի՝ Սայֆ ալ-Դաուլան Խլաթում հանդիպել է «**Հայաստանի և Վրաստանի թագավորին**», որին պատիվներ է մատուցել, բայց նրանից վերցրել է որոշ բերդեր: Բացի «Հայաստանի և Վրաստանի թագավորից», նրան հպատակվել են Հայաստանի մի քանի իշխաններ: Խլաթից Սայֆ ալ-Դաուլայի զորքը շարժվեց Տարոնի իշխան Իբն Թոռնիկի (Իբն Թունիկ) երկիրը, գրավեց Մուշը և ավերեց տեղի եկեղեցին⁷:

Ըստ Իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկիի՝ 940 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան մտնում է Հայաստան և Դատվանում (Թայտուանա) իր մոտ կանչում Դերենիկի որդի Գագիկին (Իբն Չաջիկ իբն ալ-Դայրանի), Խլաթ (Խիլատ), Արծկե (Դատ ալ-

¹ Տե՛ս **Miskawayh**, նշվ. աշխ., էջ 185:

² Տե՛ս **Ibn Zāfir**, Akhbār al-duwal al-munqati‘a, Irbid, 1999, ց. 1, ց. 56.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63: Տե՛ս նաև «*Recueil des textes relatifs à l’émir Sayf al-Daula le Hamdanide*», avec annotations, édité par M. Canard, “*Bibliotheca Arabica*”, VIII, Paris, 1934, p. 71:

⁴ Տե՛ս **Canard M.**, Les H’amdanides et l’Arménie // «*Annales de l’Institut d’Etudes Orientales*», Alger, 1948, VII, p. 84-85:

⁵ Տե՛ս **Ibn Zāfir**, նշվ. աշխ., էջ 62:

⁶ Տե՛ս **Ստեփանոս Տարանեցի Ասողիկ**, Պատմություն տիեզերական, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Պատմագրություն, գիրք Բ., Երևան, 2011, էջ 754:

⁷ Տե՛ս **Ibn Zāfir**, նշվ. աշխ., էջ 63:

Ջաուզ), Արճեշ (Արջիշ) և Բերկրի (Բարքարի) քաղաքների ամիր Ահմադ իբն Աբդ ալ-Ռահման Աբու ալ-Մուիզզին, Մանագկերտի (Մանագջիրդ), Դաշթ ալ-Վարքի¹ և Հարքի (ալ-Հարք) ամիր Աբդ ալ-Համիդին, ինչպես նաև Հայաստանի իշխանաց իշխան (բատրիկ ալ-բատարիկա) Գրիգորի որդի Աշոտին (Աշուտ իբն Ջարջուր): Նա Գագիկ Արծրունուց ստացել է Շահբան և ալ-Համիդ ամրոցները²՝ շրջակա ավաններով ու տարածքներով, Ահմադ իբն Աբդ ալ-Ռահմանից՝ Բաղեշ (Բաղլիս կամ Բիթլիս) քաղաքը՝ շրջակայքով, իսկ Աշոտից՝ Սասուն (ալ-Մանասունա) երկիրը՝ Կողբ (Կուլբ) և Սուլայման ամրոցներով³:

Երկու տեղեկությունների համադրությունը հնարավորություն է ընձեռում պարզաբանելու կարևոր իրողություններ: Մասնավորապես, Սայֆ ալ-Դաուլան ներխուժել է Հայաստան, կանգ առել Բզունյաց ծովի ափին՝ Խլաթում կամ Դատվանում և հարակից երկրամասերում իշխողների հպատակության խոստումն ընդունելուց հետո նրանցից ստացել բերդեր ու տարածքներ, որոնք, ընդհանուր առմամբ, գտնվում էին Հայաստանի հարավ-արևմուտքում և զբաղեցնում էին ռազմավարական կարևոր դիրք, ինչպես, օրինակ՝ Բիթլիսը և Սասունը:

Չեշտությամբ ճշգրտվում է վերոհիշյալ տեղեկություններում նշված հայ իշխողներից յուրաքանչյուրի ինքնությունը: Իբն Ջաջիկ իբն ալ-Դայրանի անվան ներքո պետք է հասկանալ ոչ թե Գագիկ Արծրունու որդի Դերենիկին⁴, այլ հենց Գագիկ Արծրունուն, քանի որ նույն այդ դեպքերին անդրադարձած Իբն Ջաֆիրը հիշում է հենց նրան՝ «Հայաստանի և Վրաստանի թագավոր» տիտղոսով⁵: Իսկ Աշուտ իբն Ջարջուրը (Գրիգորի որդի Աշոտը) և Իբն Թոռնիկը (Թոռնիկի որդին), փաստորեն, համապատասխանաբար Աղձնիքի հյուսիսային գավառների (Մանասունք, Սալնո ձոր, Երխեթք,

¹ Տեղորոշելը դժվար է, բայց ակնհայտ է, որ դրա նույնացումն այսպես կոչված Վարագա դաշտին (տե՛ս **Խալաթեանց Բ.**, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 42; **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996, էջ 77) սխալ է:

² Փորձ է կատարվել ալ-Համիդը նույնացնելու Ամյուկ բերդին (տե՛ս **Markwart J.**, Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, S. 460), որն անհավանական է: Ամենայն հավանականությամբ, նշված ամրոցները գտնվում էին Գագիկ Արծրունու տերության հարավարևմտյան մասում և խլվել էին թուլացած Զուրարիկների ամիրությունից: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 154:

³ Տե՛ս «Recueil des textes relatifs à l'émir Sayf al-Daoula le Hamdanide», p. 76-78: Անունների ու անվանումների նույնացումները՝ ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 152-153:

⁴ Տե՛ս **Վարդանյան Վ.**, Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը 908-1021 թթ., Երևան, 1969, էջ 114:

⁵ Մ. Կանարը կարծում է, որ այդտեղ խոսքը Աբաս թագավորի մասին է (տե՛ս **Canard M.**, նշվ. աշխ., էջ 89-90), բայց իրականում «Հայոց և Վրաց թագավոր» տիտղոսը կրում էր Գագիկ Արծրունին: Տե՛ս **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 153:

Գզեղիս և այլն) և Տարոնի իշխաններն էին¹, որոնցից առաջինը գրկվեց Սասունից, իսկ երկրորդը՝ Մուշ քաղաքից:

Տեսնում ենք, որ Հայաստանի հարավարևմտյան և արևմտյան շրջաններին առնչվող այդ հույժ կարևոր իրադարձություններին Աբաս թագավորը չի մասնակցել: Խնդիրն այն է, որ Սասունի կորուստը հյուսիսային իշխանությունը՝ դուռ բանալով Բյուզանդիայի կողմից այն կլանելու համար, իսկ Գագիկ Արծրունու, Տարոնի իշխան Աշոտի, այլ իշխանների և արաբ ամիրների հպատակվելը Դիար Բաքրի տիրակալին հղի էր մեծ վտանգով Հայոց թագավորության ապագայի տեսանկյունից: Աբասի չեզոքության պատճառը, թերևս, այն էր, որ Սայֆ ալ-Դաուլայի արշավանքների թատերաբեմից Բագրատունյաց տիրույթները բավականին հեռու էին գտնվում, իսկ Հայոց թագավորը դեռևս այն վիճակում չէր, որ փորձեր միջամտել այդ ժամանակների Մերձավոր Արևելքի ամենանշանավոր գորավարներից մեկի՝ Սայֆ ալ-Դաուլայի գործերին: **Վերջինիս 940 թ. ներխուժումը Հայաստան ծանր հարված հասցրեց Գագիկ Արծրունու հզորությանը, որը ստիպված եղավ Դիար Բաքրի տիրակալին զիջելու ամրոցներ և դրանց շրջակա տարածքները: Ուստի՝ չնայած նշված դեպքերին Աբասի չմասնակցելու**

¹ Իբն Թոռնիկի վերաբերյալ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ: Ն. Ադունցը, դժվարանալով ճշգրտել Իբն Թոռնիկի ով լինելը, սկզբում առաջարկում է նրան նույնացնել Գրիգորի որդի Բագրատի (Կոստանդին Միրանաձնի հիշատակած Պանգրատը) հետ, սակայն, ի վերջո, բավարարվում է արձանագրելով, որ եղել է Իբն Թոռնիկ անունով իշխան: Տե՛ս **Ադունց Ն.**, Երկեր, հ. Ե, Երևան, 2012, էջ 291: Ըստ Գ. Գրիգորյանի, որը հետևում է Յո. Մարկվարտին (տե՛ս **Markwart J.**, Südarmenien und die Tigrisquellen, S. 463), Իբն Թոռնիկը նույնանուն է Գրիգորի որդի Աշոտի հետ (տե՛ս **Գրիգորյան Գ.**, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դարերում, Երևան, 1983, էջ 144-145), թեև այդպես էլ չի բացատրում, թե ինչպես և կարող էր Գրիգորի որդին [արաբերեն Իբն Ջարջուր (Գրիգոր)] դառնալ Թոռնիկի որդի՝ Իբն Թոռնիկ:

Մեր հետազոտություններից մեկում ցույց ենք տվել, որ X դ. սկզբին Տարոնի ընդարձակ իշխանությունը բաժանված էր երկու մասի՝ հարավային (ընդգրկում էր Տուրուբերանի գավառներից՝ Տարոնի հարավային մասը, Ասպակունյաց ձորն ու Խուլթը, Աղձնիքի գավառներից՝ Մանասունքը, Մալնո ձորը, Երխեթքն ու Գզեղխը, Շոփքի գավառներից՝ Բալահովիտն ու Պաղնատունը ամբողջությամբ և Հաշտյանքի հարավային մասը) և հյուսիսային (ընդգրկում էր Տուրուբերանի գավառներից Տարոնի հյուսիսային, Հարքի արևմտյան և Արշամունիքի հարավային հատվածները, Բարձր Հայքի գավառներից՝ Մուգուրի արևելյան, Եկեղյացի արևելյան ու հարավային հատվածներն ու Մանանաղին, ինչպես նաև Շոփքի գավառներից՝ Խորձյանն ու Հաշտյանքի հյուսիսային հատվածը): Առաջինում իշխում էր Կոստանդին Միրանաձնի աշխատությունից հայտնի Գրիգոր-Կրիկորիկը (տե՛ս **Կոստանդին Միրանաձնի**, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, Բ, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 4-5), իսկ երկրորդում՝ նրա եղբայր Ապոզանեմը, որի որդին Թոռնիկն էր: Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարում և X դ. սկզբին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (ԲԵՀ), 2009, թիվ 1, էջ 82-85: Իրականում, հենց այս Թոռնիկի որդին է, որ հիշատակվում է Իբն Ջաֆրի կողմից: Ինչ վերաբերում է Աշոտ իբն Գրիգորին, ապա նա Գրիգոր-Կրիկորիկի որդին էր:

հանգամանքին, դրանք, ըստ էության, հոգուտ նրա էին տեղի ունենում, քանի որ թուլացնում էին Հայոց երկրորդ թագավորի դիրքերը:

Այս շրջանում, օգտագործելով նշված բարենպաստ պայմանները, Աբասն աստիճանաբար հզորանում է և նույնիսկ սկսում միջամտել Այսրկովկասում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին: Այսրկովկասի քաղկեղոնականների միջավայրում նրա գլխավոր գործընկերը նրա աներ¹, Վրաց իշխան Գուրգենն էր: Աբասի օգնությամբ մինչև 941 թ. Գուրգենը լայն գործունեություն էր իրականացնում Այսրկովկասում՝ հաջողությամբ հետ մղելով Աբխազաց թագավորության գրոհները, սահմանափակելով Կղարջքի տերերի գործունեությունը և տարածելով քաղկեղոնականությունը Աղվանից թագավորությունում²: Աբխազաց թագավորը Գուրգենի դեմ պայքարելու համար սկսում է հովանավորել Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկաս իշխանին (մահ՝ 939 թ.), որին ամուսնացնում է իր քրոջ հետ: Հակամարտությունն ավարտվեց մոտ 935 թ. Գուրգենի հաղթանակով, որը գրավեց Արտանուջը, բայց հարկ համարեց Աշոտին զիջել Աճարայի մի մասը և Ղվել բերդը³: Հետագայում Գուրգենը ետ խլեց զիջածը, իսկ Աշոտ Կիսկասը, գրկված տիրույթներից, հեռացավ Աբխազաց թագավորություն⁴:

Դատելով այն իրողությունից, որ Գուրգենը պարտության մատնեց Արտանուջի տեր Աշոտ Կիսկաս իշխանին, զգալիորեն փոխվել էր ուժերի հարաբերակցությունն Այսրկովկասում: Հայոց թագավորի աջակցությունը վայելող Գուրգենից եկող վտանգի դեմ միավորվել էին Աբխազաց թագավորն ու Արտանուջի իշխանը, որն իր կնիքը թողեց նաև Գուրգենի մահից (941 թ.) հետո տեղի ունեցող դեպքերի վրա: Ուստի, պատահական չէ, որ շուտով Աբաս թագավորին հարկ եղավ պատերազմելու Աբխազաց թագավորության և Կղարջքի միացյալ ուժերի դեմ⁵:

Փաստերը վկայում են, որ արդեն 940-ական թթ. սկզբի դրությամբ Աբասը զգալիորեն ամրապնդել էր իր դիրքերը: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի թղթերում պահպանված հույժ կարևոր տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ **այդ ժամանակ Աբասը կարողացել էր առնվազն հավասար կարգավիճակ ձեռք բերել Գագիկ Արծրունու հետ**, որ, ինչպես տեսանք, արաբագիր սկզբնաղբյուրում հանդես է գալիս, որպես «Հայաստանի և Վրաստանի

¹ Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու՝ Աշոտ Երկաթը «*առ ինքն կոչէ զեղբայր իւր զԱբաս, զոր իշխան իշխանաց էր կացուցեալ, և զիշխանն Վրաց Գուրգէն զնորուն աներ*»: Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 544:

² Մանրամասնորեն տե՛ս **Շիխազարյան Ա.**, Բագրատունիների վրացական թագավորության ձևավորման գործընթացը: Մաս երկրորդ. Համավրացական թագավորության ինքնուրույն պատմական հեռանկարի ուրվագծերը // «ՎԷՄ», 2013, թիվ 2, էջ 50-56:

³ Տե՛ս **Կոստանդին Օիրանաձին**, էջ 19, էջ 237, ծանոթ. 7: Տե՛ս նաև **Toumanoff C.**, The Bagratids of Iberia from the eight to the eleventh Century // “Le Museon“, 74, 1961, p. 26.

⁴ Տե՛ս **Կոստանդին Օիրանաձին**, էջ 19:

⁵ Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 749:

թագավոր», իսկ Բյուզանդիայի արքունիքի կողմից ճանաչվում որպես գերակա՝ «[Մեծ Հայքի] իշխանաց իշխան»¹: Կաթողիկոսը գրում է, որ ինքը դիմել է «ի շրջանիս Հայոց ՅՂ (941-942 թթ.) բաղադրութեանն՝ յաւուրս արի եւ քաջատոհմիկ հզարացն երկոցունց ինքնակայացն Հայոց թագաւորացն քրիստոսապսակեալ տեառնն Գագկայ Արծրունոյ Հայոց թագաւորի եւ տեառնն Աբասայ Բագրատունոյ խաղաղասիրի եւ հեզահամբոյր հզարի եւ մեծի Հայոց արքայի»²: Մինչ այդ նրա համար առաջին տեղում Գագիկ Արծրունին էր: Հայոց Արևելից կողմերի եկեղեցական խնդիրներից մեկի առիթով Անանիա Մոկացին գրում է, որ «կամաւք հաւանութեամբ եւ գեղեցկասաղիր խորհրդովք մեծին եւ բարեացապարտն Գագկայ Հայոց թագաւորի, նախ գրեաք հրովարտակ պատճէն ի յաշխարհն Աղուանից»³: Այնուհետև, Գագիկի մահը ներկայացնելիս նա գրում է, որ «եբարձ զպսակն աւճոյ մերում, զփառսն եկեղեցոյ եւ զպարծանս քրիստոնէից, զարի եւ զհզար, զծովահանճար իմաստիւք զտէր Գագիկ Հայոց թագաւոր»⁴: Հետագայում, թեև կաթողիկոսն այնպես է ներկայացնում, թե Գագիկ Արծրունուն հաջորդած Գրիգոր Դերենիկն ամեն ինչով՝ թե՛ հանճարով և թե՛ հզորությամբ նման էր հորը, այդուհանդերձ նրա տեսադաշտում գերիշխող դիրք է զբաղեցնում Աբաս Բագրատունին, որին նա դիմում է քաղկեդոնականությունն արմատախիլ անելու խնդրանքով⁵: Մի փոքր անց Անանիա Մոկացին Գրիգոր Դերենիկին կոչում է «Վասպուրականի թագավոր»՝ նրա կողքին հիշատակելով «Հայոց թագավոր» Աբասին⁶:

Փաստորեն, արդեն 940-ական թթ. սկզբին Աբասին հաջողվել է ոչ միայն բարձրացնել սեփական հեղինակությունը, այլև կայունացնել երկրի ներքին իրավիճակը և դերակատարություն ձեռք բերել հարևան երկրների քաղաքական ճակատագրում: Դրան նպաստել է նաև այն, որ, ինչպես տեսանք, հավասարակշիռ հարաբերություններ են հաստատվել Գագիկ Արծրունու հետ, որի դարաշրջանը մոտենում էր ավարտին:

¹ Տե՛ս Կոստանդին Միրանաձին, էջ 151:

² «Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի աթոռոյն» (այսուհետ՝ **Անանիա Մոկացի**), «Մատենագիրք Հայոց», Ժ. հատոր, Ժ. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 256:

³ Նույն տեղում, էջ 257:

⁴ Նույն տեղում, էջ 258:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 259:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 260:

3. Բագրատունյաց տիրությունների ամբողջականության վերականգնումը

Աբաս թագավորի օրոք Բագրատունիների թագավորության սահմանների վերաբերյալ պահպանվել է սահմանափակ նյութ, որի պայմաններում արքունի տիրությունների ընդգրկած տարածքները և Հայոց թագավորության սահմաններն ընդհանրապես հստակեցնելը խիստ դժվարանում է:

Հարկ է ի սկզբանե փաստել, որ նշված տիրությունների սահմանների ու ընդգրկման առումով Աբասի գահակալության առաջին շրջանը բաժանվում է երկու ենթափուլի՝ մինչև հակաթոռ Հայոց թագավոր Աշոտ Շապուհյանի մահը և դրանից հետո, երբ նրա տիրություններն Արշարունիքում և Ճակատքում անցան Աբասին: Փաստորեն, 934 թ. տեղի ունեցած այդ իրադարձությամբ, ի վերջո, գրեթե լիովին վերականգնվեց Բագրատունյաց տոհմական տիրությունների ամբողջականությունը, որ խաթարվել էր Սմբատ Ա-ի սպանությունից հետո:

Աղբյուրներում պահպանված համապատասխան նյութը վերաբերում է Աբասի գահակալության առաջին շրջանի հենց երկրորդ ենթափուլին (935-942): Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ «**Բագրատունիքն իշխելին միայն Շիրակայ և Այրարատու մինչ ի Գեղամ** (իմա՝ Գեղամա կամ Գեղարքունյաց ծով – Ա. Ե.) **և մինչ ի յՈւխտիսն** (իմա՝ Ուղթիքը կամ Ուղթիսը Տայքում – Ա. Ե.) **և մինչ ի Կարին և մինչ ի Վասպուրականի սահմանն և մինչ ի Ձորոյ գետն և մինչ ի Գարդման. և Սիւնիք կտրեալ էր ի նոցանէ**»¹: Այդ տեղեկության ժամանակաշրջանային ընդգրկման անորոշությունը հաղթահարվում է հայկական անանուն ժամանակագրություններից մեկում նույն այդ հիշատակության հստակ թվագրմամբ: Ըստ դրա՝ հիշատակությունը վերաբերում է Սմբատ Ա-ի մահից հետո ընկած ժամանակաշրջանին՝ մինչև Բագրատունիների նոր թագավորությունների ի հայտ գալը², այսինքն, մասնավորապես, Աբասի գահակալությանը:

Փաստորեն, այս շրջանում Աբասի տիրապետությունն ընդգրկում էր հիմնականում Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի տարածքը, ինչպես նաև Տայքի (արևելյան հատվածը՝ մինչև Ուղթիք-Օլթի), Գուգարքի (Արտահանից մինչև Աղստն գետի հովիտը՝ բացառությամբ որոշ հյուսիսային հատվածների), Ուտիքի (հյուսիսարևմտյան հատվածը՝ Աղստնի հովտից մինչև Գարդման) և Սյունիքի (հյուսիսային հատվածը՝ Գեղարքունիքը և Սոթքը³) որոշ զավառներ, այսինքն՝ գլխավորապես Բագրատունիների տոհմական և

¹ «Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց», Թիֆլիս, 1910, էջ 300:

² Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. I, կազմեց Վ. Հակոբյան, Երևան, 1951, էջ 384:

³ Տե՛ս **Հակոբյան Թ.**, Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով), Երևան, 1966, էջ 60-61:

արքունի տիրույթները և հարակից երկրամասերը՝ տարածվելով մինչև Կարնո քաղաք և Ուղթիք արևմուտքում, Գարդման և Գեղարքունյաց ծով՝ արևելքում, Ձորագետ (Կուր գետին միախառնվելու տեղում)՝ հյուսիսում և Վասպուրականի թագավորություն՝ հարավում¹:

Քննությունը ցույց է տալիս, որ Աբասը տիրում էր նաև Տուրուբերանի մի շարք գավառների: Հայտնի է, որ դեռևս Սմբատ Ա թագավորի օրոք Տուրուբերանում ընդարձակ տարածքների տիրող կայսիկներից հարքունիս էին գրավվել Մարդաղի, Կորո ձոր (Կորի), Հարք և Աղիովիտ գավառները, Ապահունիքի մեծ մասը, ինչպես նաև Արճեշ, Արծկե և Խլաթ քաղաքները²: Խնդրո առարկա շրջանում հայկական սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների սղության պատճառով դժվար է հստակություն սահմանել այդ գավառների հետագա պատկանելիության հարցում: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածինի՝ Ապահունիք, Կորո ձոր և Հարք գավառները, ինչպես նաև Խլաթ, Արճեշ և Բերկրի քաղաքները գտնվում էին Սմբատ Ա-ի «գերիշխանության և տիրապետության ներքո», բայց նրա սպանությունից հետո ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին³: Դատելով 939-940 թթ. վերաբերող բերյալ նյութից՝ այդ գավառները և քաղաքները շարունակում էին գտնվել ինքնուրույն վճակում, թեև Կոստանդին Ծիրանածինը գրում է, թե բյուզանդական զորավար Հովհաննես Կուրկուասի կողմից այդ գավառներն ասպատակելուց ու ավերելուց հետո նրանց տերերը ստիպված եղան ենթարկվել Ռոմանոս Ա կայսրին (920-944) և հարկ վճարել նրան⁴: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Հովհաննես Կուրկուասի 931 թ. արշավանքի մասին է⁵, երբ Գագիկ Արծրունու հորդորով բյուզանդական բանակը ներխուժեց Հայաստան, ավերեց Բերկրին ու Խլաթը, կոտորեց ու գերեվարեց հազարավոր արաբների⁶: Հայտնի է, որ այդ ուղղությամբ Բագրատունյաց տիրույթների մաս էր կազմում Բագրևանդը, որտեղ տեղակայված արաբական գնդերը ոչնչացրել էր Աշոտ Երկաթը (914-

¹ Բագրատունիների տիրույթների մասին մանրամասնորեն տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, Բագրատունիների տիրույթների ձևավորումը և արքունի տիրույթներն Աշոտ Ա և Սմբատ Ա թագավորների օրոք, «Տարեգիրք» ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի պատմագիտական հանդես, Բ, Երևան, 2010, էջ 87-105:

² Տե՛ս «Պատմութիւն Անանուն Զրուցագրի» (կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի), թարգմանությունը գրաբարից, առաջաբանն ու ծանոթագրությունները Մ. Հ. Դարբինյան-Մելիքյանի, Երևան, 1971, էջ 159-161: Հմմտ. **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 10-11: Տե՛ս նաև **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը 885-908 թթ. (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011, էջ 107-111:

³ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանածին**, էջ 10-11, 13:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10-11:

⁵ Տե՛ս **Դանիելյան Է.**, Մանագկերտը բյուզանդա-արաբական հակամարտության ոլորտում (IX դարի երկրորդ կես – X դար) // «Պատմա-բանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1977, թիվ 1, էջ 161-172:

⁶ Տե՛ս **Ibn al-Athīr**, 7, էջ 69-70:

929)¹: Հայտնի է նաև Մարդադի գավառի ճակատագիրը, որը նույնանում է Արիստակես Լաստիվերցու հիշատակած Ադորիին: Այնտեղ, ըստ պատմիչի՝ գտնվում էր Հավճիչ ամրոցը Մուրց գետի միջին հոսանքի ավազանում²: Վերևում տեսանք, որ Մայֆ ալ-Դաուլայի 939 թ. արշավանքի ժամանակ Հավճիչը գտնվում էր բյուզանդացիների ձեռքում, որոնք այն ավերեցին ու նահանջեցին: Դա ցույց է տալիս, որ Մարդադին աստիճանաբար անցնում էր բյուզանդական տիրապետության ոլորտը: Ինչ վերաբերում է Մարդադիի, Ապահունիքի, Հարքի և Բագրևանդի միջև ընկած Տուրուբերանի հյուսիսարևելյան գավառներին՝ Դասնավորքին, Տվարածատափին, Դալառին և Վարաժնունիքին, ապա դրանք, անկասկած, մաս էին կազմում Բագրատունյաց տիրություններին, քանի որ Կոստանդին Ծիրանածնի կողմից հստակորեն ներկայացված՝ արաբական ամիրայությունների սահմաններում ընդգրկված գավառների մեջ հիշատակված չեն: Դրանք հետագայում, ինչպես կտեսնենք, նաև Բագրատունյաց տիրությունների արևմտյան գավառների տարածքում ստեղծված Կարսի թագավորության մեջ չէին մտնում, ուստի՝ կարելի է եզրակացնել, որ շարունակում էին մաս կազմել Բագրատունյաց կենտրոնական իշխանության տիրությունների: Թեև Մարդադիի օրինակով պարզ է, որ դրանք ևս արդեն ընդգրկվում էին Բյուզանդիայի հետաքրքրությունների շրջանակում:

Բագրատունյաց տիրությունների սահմանները հյուսիսում ընդգրկում էին Տիգրիսից ոչ հեռու գտնվող Շամշուղե ամրոցը: Այն պատկանել էր Մմբատ Ա-ին (891-914), որի կողմից ամրոցի ու շրջակայքի վերակացու նշանակված Գնթունիները ապստամբել էին Աշոտ Երկաթի դեմ: Վերջինս նրանց պարտության մատնեց, և միայն Վասակ Գնթունուն հաջողվեց մի խումբ զինվորներով փրկվել ու ապաստանել Շամշուղեում³: Վասակ Գնթունու հաջորդ քայլը եղավ Շամշուղեն Վրաց իշխան Գուրգենին հանձնելը և նրա տիրություններում գտնվող Կրուստ ամրոցը տեղափոխվելը⁴: Սակայն Շամշուղե մեկնած Գուրգենին չհաջողվեց տիրանալ ամրոցին, քանի որ պահապանները հրաժարվեցին հանձնվել և հրավիրեցին Աշոտ Երկաթին: Վերջինս բանակով Շամշուղե հասավ այն ժամանակ, երբ Գուրգենի զորքն արդեն ներխուժել էր քաղաք: Աշոտ Երկաթին հայտնեցին, որ ամրոցի պահապանները հանուն նրա են կռվում Գուրգենի դեմ, և նա պահանջեց իր առջև բացել ամրոցի դարպասները: Այնուհետև Աշոտ Երկաթի բանակը գերի վերցրեց Գուրգենի զորքը: Նրա բոլոր զինվորների քթերը և ականջներն Աշոտ Երկաթի հրամանով կտրեցին, իսկ հետո կուրացրեցին: «**Եւ այնուհետեւ ապա հիւսիսական**

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 508:

² «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցույ», աշխատասիրությամբ՝ Կ. Յուզբաշյանի, Երևան, 1963, էջ 106:

³ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, էջ 539-540:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 552:

ագգքն այնքիկ ընդ ձեռամբ նորա (իմա՝ Աշոտ Երկաթի – *Ս. Ե.*) նուաճեալ հնազանդէին ի ծառայութիւն, եւ ըստ աջողակ այցելութեանն Աստուծոյ երթալով երթայր եւ զաւրանայր»¹: Այս իրադարձությունը տեղի է ունեցել, ամենայն հավանականությամբ, 920 թ.: Դրանից հետո, ստեղծված իրավիճակը պահպանվեց նաև Աբասի օրոք:

Աբասի տիրույթները տարածվում էին մինչև Կուր գետը Ձորագետի և Աղստևի շրջանում: Նման կարծիքը հիմնավորվում է իրողությամբ, որ Աբխազաց Բեր իշխանը Հայոց թագավորություն ներխուժելու համար «Նսաղայ գայ անթիւ բազմութեամբ առ ափն գետոյն, որ Կուրն կոչի՝ անապատացուցնել կամելով զաշխարհս Հայոց»²: Նրա դեմ արշավելիս Աբասի զորքը շարժվում է դեպի հյուսիս ու բանակում Կուր գետի ափին³:

Այս փուլում Բագրատունիների տիրապետության սահմանները ճշգրտելու համար ունենք այլ կարևոր կովան ևս՝ այդ սահմաններն Աբասի գահակալությունից հետո՝ հաշվի առնելով նաև դրանցում ստեղծված Բագրատունիների նոր թագավորությունների (Լոռու և Կարսի) ընդգրկած տարածքները: Վերջիններիս սահմաններում ընդգրկված էին Բագրատունիների՝ Այրարատի և Գուգարքի տիրույթներից ընդարձակ երկրամասեր, որոնք նախկինում մաս էին կազմում, անկասկած, Աբասի տիրույթների և նրանից էլ փոխանցվել էին Աշոտ Գ-ին (953-977): Կարսի թագավորության մեջ էին մտնում Այրարատի Վանանդ, Արեղյանք, Հավնունիք, Գարեղյանք, Արշարունիք գավառները և Բասեն գավառի արևելյան հատվածը⁴: Լոռու թագավորության սահմանների մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Սանահինի վանքի «Հիշատակարանը» («Քէօթուկ»), ըստ որի՝ հայոց 428 թվականին (979-980) Սմբատ Բ թագավորը (977-989) հատուկ հրովարտակով տվել է «վիճակ եւ երկիրս զայս Սանահնիս զամենայն երկիրն Տաշրաց՝ զՎերին եւ զՆերքին, մինչ ի լեռնն Բագում, յայսկոյս եւ յալյնկոյս, մինչեւ ի սահմանս Գուգարաց աշխարհին եւ մինչ ի սահմանս Տփխ[ե]աց եւ Վրաց, եւ ի սահմանս Նիզ գաւառի եւ մինչեւ ի սահմանս Կայենոյ, եւ զսահմանս Ծաղկոցաց, մինչ ի սահմանս Տան Շիրակայ»⁵: «Տաշրաց երկրի», որը նույնանում է 981 թ. հիմնադրված Լոռու թագավորությանը⁶, սահման-

¹ Նույն տեղում, էջ 553:

² Տե՛ս **Ասողիկ**, էջ 749:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 749-750:

⁴ Տե՛ս **Еремян С.**, Присоединение северо-западных областей Армении к Византии в XI веке // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 1971, թիվ 3, էջ 4; **Մաթևոսյան Ռ.**, Վանանդը Բագրատունյաց ոստանի մարզ (X դ. առաջին կես) // «ԼՀԳ», 1979, թիվ 4, էջ 79-84:

⁵ «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քեթուկը)», էջ 67-68:

⁶ Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիւանեցոյ պատմութիւն Հայոց», ի լոյս ընծայեաց Ս. Էմին, Մոսկվա, 1860, էջ 56; «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Ժամանակագրական», ի լոյս ընծայեաց Բ. Պ., Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 71: Թվականի ճշգրտումը տե՛ս **Շահնագարյան Ա.**, Տաշիր-

ներն այնքան հստակ են ներկայացված, որ բացահայտում են այդ երկրում ընդգրկված՝ Այրարատի ծայր հյուսիսարևելյան հատվածը (Նիգ գավառի հյուսիսային հատվածը՝ «հայսկույս Բագումը» և, ամենայն հավանականությամբ, նաև Վարաժնունիք գավառի հյուսիսային մասը՝ մինչև Ծաղկոցաց-Ծաղկունյաց լեռները) և Գուգարքի ողջ արևելյան հատվածը՝ Կանգարքից մինչև Շամշուղե ամրոցը հյուսիսում և Կայան բերդը համանուն գավառակով՝ արևելքում, որը տարածվում էր Աղստև գետի հովտում¹: Ասվածին համահունչ է Վարդան վարդապետի այն հաղորդումը, որ Սմբատ Բ-ի եղբայր Գուրգենը «**ժառանգե զՏաշիր Սևորդուվքն Ձորոյգետին. և զԿայեն և զԿայծոն, զԽորխոռունիք՝ որ ի Խոռայ շինեցաւ, որ է Խոշոռնի և Խոռակերտ, և զԲագունիք՝ որ է Բագկերտ ի գաւառն Տաշրայ**»²:

Հայաստանի՝ այդ շրջանի վարչաքաղաքական իրավիճակին առնչվող կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Կոստանդին Ծիրանաձինը, որը, խոսելով այն մասին, թե կայսրությունը նամակներ էր ուղարկում Հայաստանի մի շարք իշխանների, տեղեկացնում է, որ այդ ժամանակ Գագիկ Արծրունին «**իշխանաց իշխանի պատիվն է ստացել**»³, այսինքն՝ նշված տեղեկությունը վերաբերում է 929-943 թթ. պատմաշրջանի իրողություններին, երբ Աշոտ Երկաթի մահից հետո Գագիկ Արծրունին որոշ ժամանակ Հայաստանում ճանաչվել էր որպես գերակա: Հայաստանում հիշատակված են մի շարք «իշխանություններ»՝ Մեծ Հայքի (կենտրոնական իշխանություն), Վասպուրականի, Կոգովիտի, Տարոնի, Մոկքի, Անձևացյաց, Սյունիքի, Վայոց ձորի, Խաչենի և Սևորդյաց⁴: Եթե այս տեղեկության լույսով փորձենք քարտեզագրել Արասի տիրույթների սահմանները (դրանցից բացառելով առանձին հիշատակվող գավառների տարածքները), ապա դրանք գրեթե ամբողջությամբ կհամապատասխանեն Ստեփանոս Օրբելյանի նշած սահմաններին: Իսկ որ Կոստանդին Ծիրանաձին տեղեկությունը մեծ մասամբ համապատասխանում է իրականությանը, հիմնավորվում է նրանով, որ այդ շրջանում Խաչենի, Փառխոսի, Գոռոզվա, բուն Սյունյաց և Կապանի (Բաղաց) իշխանու-

Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության առաջացումն ու հզորացումը // «ՈԲՀ», 2009, թիվ 2-3, էջ 224-233:

¹ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Կայան բերդի և գավառի տեղադրությունը // «ԼՀԳ», 1972, թիվ 2, էջ 53-62:

² Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», ի Վենետիկ-ի Սուրբ Ղազար, 1862, էջ 90: Անանուն ժամանակագրություններից մեկում Լոռու թագավորության սահմանների մասին ասված է. «*Գուրգէն* (Լոռու առաջին թագավորը-Ա.Ե.) *տիրէ Գոգարացոց կողմանս սկսեալ ի Գագայ, Խառայ մինչև ի դուռն Տիխեսաց*: «Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ.», հ. II, էջ 501: Ակնհայտ է, որ սույն՝ խիստ ընդհանրական նկարագրությունը համապատասխանում է Սանահնի հիշատակարանի հաղորդած տվյալներին:

³ Տե՛ս **Կոստանդին Ծիրանաձին**, էջ 151:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

թունների մասին հիշատակում է նաև Հայոց կաթողիկոս Անանիա Մոկացին¹:

Փաստորեն, իր գահակալության խնդրո առարկա փուլում Աբասին հաջողվեց վերամիավորել Բագրատունյաց երբեմնի ընդարձակ տիրույթների մեծագույն մասը: Ավատատիրական դարաշրջանի տրամաբանությամբ դա հանգեցրեց Աբասի դերի կտրուկ աճին ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրներում, քանի որ նման ընդարձակ ավատական տիրույթների՝ հարուստ մարդկային ու տնտեսական ներուժով, տարածաշրջանում որևէ այլ մեկը չէր տիրապետում: Ուստի կարելի է արձանագրել շատ կարևոր մի գործընթաց: Մեփական տիրույթների ընդարձակմանը զուգընթաց աճել են Աբասի թե՛ հեղինակությունը և թե՛ հնարավորությունները, որոնք, ի վերջո, բերել են Բագրատունի գահակալի՝ Հայաստանում գերագահ դիրքի հասնելուն նրա գահակալության արդեն հաջորդ փուլում:

**Арман Егиазарян – Подъем Абаса Багратуни в условиях
новой обстановки вокруг Армении**

Согласно арабскому автору Ибн Хаукалю до 325 года хиджры (19 ноября, 936 г. - 7 ноября, 937 г.) войска соседствующих с Арменией эмиратов периодически вторгались в пределы страны, убивали и грабили ее жителей, но после 325 года все изменилось. По всей вероятности, это связано с тем, что после 937 года в течении длительного времени враждующий с Армянским царством эмират Атропатены прекратил свои набеги в Армению.

Царь Армении Абас воспользовался этим и сумел восстановить территориальную целостность феодальных владений Багратуниев, в основе чего он стал главенствующим правителем во всей Армении.

Arman Yeghiazaryan – Rising of Abas Bagratuni in the New Situation around Armenia

According to Arab author Ibn Haukal till 325, year of hijra (November 19, 936 - November 7, 937) troops of emirates neighbouring Armenia were periodically invading the country, killing and robbing its population, but after 325, year of hijra everything changed. Probably this is related to the fact that after 937 feuding with the Armenian kingdom for a long time emirate of Atropatene stopped its raids to Armenia.

Armenian King Abas took advantage of that and was able to restore the territorial integrity of feudal domains of Bagratunies, as a result of which he became a dominant ruler throughout Armenia.

¹ Տե՛ս Անանիա Մոկացի, էջ 258, 261, 267, 269-273: